

АНАЛІЗ КОГНІТИВНИХ СТРУКТУР, ЩО ОБУМОВЛЮЮТЬ СПРИЙНЯТТЯ ТА ОЦІНКУ РІЗНИХ СИТУАЦІЙ

Савченко Олена В'ячеславівна

У статті проведений порівняльний аналіз семантичних просторів, отриманих при оцінці екстремальних і повсякденних ситуацій. Виділені кількісні і якісні розбіжності в складі та когнітивній складності даних просторів.

Ключові слова: ситуація, когнітивна структура, семантичний простір, когнітивна складність, семантичний диференціал.

В статье приведены результаты сравнительного анализа семантических пространств, которые моделируют особенности восприятия и оценивания экстремальных и штатных ситуаций. Выделены количественные и качественные различия в составе и когнитивной сложности этих пространств.

Ключевые слова: ситуация, когнитивная структура, семантическое пространство, когнитивная сложность, семантический дифференциал.

The paper presents the results of a comparative analysis of semantic spaces which are received in the evaluation of extreme and typical situations. We have identified quantitative and qualitative differences in the composition and cognitive complexity of these spaces.

Key words: situation, cognitive structure, the semantic space, cognitive complexity, semantic differential.

Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка». Тематичний випуск «Актуальні проблеми когнітивної психології». – Острого : Видав-во Нац. Ун-та «Острозька академія», 2012. – Вип. 20. - С. 244-254.

Постановка наукової проблеми та її значення. Вивчення питання

розвитку людини в сучасній психології, на думку Д. Магнуссона, не можливе без врахування ролі ситуації та її елементів. Саме сприйняття ситуації, в якій відбуваються взаємодії, дії, певні реакції суб'єкта, обумовлює і прогнозування можливих подій, і обирає певних стратегій поведінки. У. Томас вказував, що кожній діяльності передують стадія «розгляду, обмірковування... визначення ситуації» [цит. по 1].

Н. Ендлер, Д. Магнуссон, У. Томас, Х. Хекхаузен та ін. вказують на важливість вивчення індивідуальних особливостей сприйняття ситуацій, когніцій стосовно оточуючого соціального середовища. Особливості взаємодії ситуаційних факторів та особистісних диспозицій репрезентовані в «когнітивних схемах, які важливі для розуміння особливостей актуальних ситуацій та власних особистісних тенденцій...» [6; с. 87]. З боку ситуативних факторів найбільш суттєвим, на думку Н. Ендлера та Д. Магнуссона, є психологічне значення ситуації для суб'єкта. «На когнітивній стороні взаємодії значущими причинами поведінки є когнітивні та мотиваційні фактори» [цит. по 6; с. 88].

Таким чином, дуже важливим аспектом у розумінні особливостей поведінки суб'єкта в певних ситуаціях, у вивченні того, як індивід обирає та конструє певні ситуації взаємодії, є вивчення питання формування та розвитку когнітивних структур, що обумовлюють сприйняття ситуацій, оцінку та категоризацію їх.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Вивчення сприйняття ситуації зіштовхує нас з іншими важливими питаннями: як відбувається процес категоризації окремої події? Чи існують загальні класифікації ситуацій, чи кожний суб'єкт має виключно свою, унікальну таксономію соціальних подій? Над цими питаннями вже багато років диспутують вчені. Погоджуючись з тезою, що таксономія ситуацій має більш індивідуальний характер, а отже пов'язана з особистісною передісторією, дослідники все ж таки намагаються створити певну класифікацію ситуацій. Існує десяток підходів до проблеми

класифікування, серед них – відомі класифікації М. Аргала, А. Фернема, Дж. Грехема [1], Р. Мокшанцева та А. Мокшанцевої [2] та ін.

В нашій роботі ми використали підхід російських вчених Р. Мокшанцева та А. Мокшанцевої, які виокремлювали ситуації штатні, що «характеризуються традиційним, відомим і підконтрольним індивідові співвідношенням обставин й умов» [2]; проблемні ситуації, що містять протиріччя в обставинах та не мають однозначного рішення; соціально - напружені ситуації, в яких спостерігається протистояння особистісних та міжгрупових інтересів; а також екстремальні ситуації, незвичайні умови існування людини, до яких не готова його психофізіологічна організація.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. В нашому дослідженні ми припустили, що різні за характером ситуації (штатні та екстремальні) мають як подібні, так і відмінні аспекти організації відповідних когнітивних структур, що обумовлюють їх сприйняття та оцінку. Чим складніше за характером ситуація (нова, невизначена, відсутні автоматичні форми поведінки та ін.), тим більшу когнітивну складність має відповідна структура.

Під когнітивними структурами ми розуміємо ментальні утворення, що певним чином відображають сформовану структуру знань суб'єкта, яка створена в процесі світопізнання. Однією з форм представлення когнітивної структури є семантичний простір певної поняттєвої галузі. Під семантичним простором ми розуміємо «сукупність певним чином організованих ознак, що описують та диференціюють об'єкти (значення) деякої змістовної галузі» [3; с. 45]. Таким чином, певні параметри семантичного простору відповідають певним аспектам організації індивідуальної свідомості. На думку В. Ф. Петренка, структуру факторів, що задають систему координат семантичного простору, можна розглядати як «операційний аналог категоріальної структури індивідуальної свідомості» [3; с. 76].

Метою нашої роботи є порівняння складу й рівня складності семантичних просторів оцінки різних за характером ситуацій.

Досягненню даної мети сприяє вирішення наступних **завдань**:

1. Визначення структури факторів-оцінок типових ситуацій, пов'язаних з навчальним процесом студентів.
2. Виділення структури факторів оцінювання екстремальних ситуацій міжособистісної взаємодії.
3. Проведення порівняльного аналізу двох семантичних просторів за кількісними та якісними показниками.

Об'єктом дослідження є аспекти сприйняття ситуацій.

Предметом дослідження – подібні та відмінні характеристики семантичних просторів оцінки типових та екстремальних ситуацій.

Для моделювання семантичного простору був використаний метод часткового семантичного диференціала, в основі якого лежить процедура кількісної оцінки об'єктів за визначеними шкалами. Обробка отриманих групових даних здійснювалася за допомогою факторного аналізу (програма STATISTICA 5.0).

На групі студентів 4-5 курсів ХДУ були виділені фактори, які дозволяють відобразити й описувати ситуації, що пов'язані з навчальною діяльністю студентів. Ми запропонували студентам оцінити наступні ситуації: 1) запізнення студента на заняття; 2) неочікувана контрольна робота; 3) конфлікт студента з викладачем на занятті; 4) отримання інформації від викладача на лекції; 5) виклик студент в деканат; 6) відвідання буфету на перерві; 7) відпрацювання академічних заборгованостей; 8) відповідь на екзамені; 9) відповідь підготовленого студента на занятті; 10) відповідь студента, який є непідготовленим, на занятті.

Були визначені 5 значимих за критерієм Хамфрі [3] факторів, які описували 87,7% сумарної дисперсії, а саме:

1. «Екстремальність» (48,4% сумарної дисперсії);
2. «Структурованість» (20,7%);
3. «Активність» (6,75%);

4. «Активна взаємодія» (6,67%);

5. «Стереотипність» (5,17%).

Перший фактор, що включив до свого складу 30 показників (з 55 запропонованих шкал оцінювання), описує приблизно половину індивідуальних розходжень, його пояснювальна сила становить 48,4 % сумарної дисперсії. Даний фактор був названий фактором «Екстремальності», оскільки в його склад увійшли ті змінні, які відображали оцінку рівня небезпеки (екстремальна, суперечлива, ворожа, трагічна за можливими наслідками, руйнуюча відносини між учасниками, несправедлива та ін.). Висока значимість і пояснювальна сила цього фактора дозволили нам припустити, що при оцінці ситуацій, які виникають у звичайному студентському житті, найбільш важливим аспектом сприйняття й аналізу виникаючих подій є оцінка ступеня ризику та небезпеки обставин, небажаності наслідків взаємодії, власного негативного емоційного стану. Слід зазначити, що даний фактор мав два значимих полюси, які можна розглядати як два поєднаних, але відносно незалежних об'єкта оцінювання.

На основі аналізу отриманих результатів виникли питання: чи зміниться структура факторів оцінювання при сприйнятті екстремальних ситуацій міжособистісної взаємодії? Чи одержимо ми фактор оцінки екстремальності, якщо досліджувані будуть сприймати й аналізувати тільки ситуації, пов'язані з певним ризиком, мобілізацією вольових зусиль? Чи однакова складність когнітивних просторів різних за характером ситуацій?

В якості об'єктів оцінювання на другому етапі дослідження були обрані 8 ситуацій міжособистісної взаємодії, які на попередньому етапі (проведення анкетування) отримали високі бали за шкалою екстремальності. Вони розглядалися досліджуваними як несподівані зміни в умовах, які вимагають достатньо швидкого прийняття рішень з метою посилення ефективності власного функціонування та взаємодії з оточуючими. Дані ситуації вимагають від суб'єктів мобілізації зусиль в умовах дії факторів, що не сприяють продуктивній реалізації власної активності.

До екстремальних ситуацій взаємодії були віднесені наступні: 1) ситуація обвинувачення учасника в тому, чого він не робив; 2) ситуація образи одним учасником іншого; 3) конфліктна взаємодія, що приводить до розриву відносин; 4) ситуація залучення в конфлікт сторонніх людей; 5) високий рівень емоційної напруженості одного з учасників, висока ймовірність прояву ним фізичного насильства; 6) ситуація обману одного з учасників, використовуючи його довіру; 7) ситуація відкритих погроз, залякувань; 8) висміювання у присутності сторонніх людей думок, почуттів, цінностей одного з учасників спілкування.

В результаті проведення факторного аналізу була отримана структура факторів, які використовують досліджувані для оцінки й інтерпретації екстремальних ситуацій. Були виділені 7 значимих за критерієм Хамфрі факторів:

1. «Екстремальність» (24,4% сумарної дисперсії);
2. «Відповідальність суб'єкта за свої дії» (17,1%);
3. «Визначеність позицій учасників взаємодії» (15,8%);
4. «Формат ситуації» (11,8%);
5. «Пасивність суб'єкта» (11,8%);
6. «Об'єктивний характер ситуації» (11,6%);
7. «Планування ситуації» (7,5%).

Виділені фактори пояснюють практично 100 % сумарної дисперсії, тобто описують практично всі індивідуальні розходження результатів досліджуваних даної групи. Вибірка в даному дослідженні була досить однорідною за складом та віком, взяли участь 21 жінка, студентки заочної форми навчання, спеціальності психологія.

Як бачимо, в структурі факторів оцінки екстремальних ситуацій також присутній фактор «Екстремальність», однак він має суттєво нижчу пояснювальну силу, лише 24,4% сумарної дисперсії. Порівняємо структури факторів семантичного простору оцінки ситуацій двох видів: екстремальних за характером та типових, пов'язаних з навчальним процесом.

У таблиці 1 ми систематизували дані за двома визначеними структурами, що

дозволяє нам провести їх порівняльний аналіз.

Таблиця 1.

Структура факторів оцінки ситуацій, пов'язаних з навчальною діяльністю, та екстремальних ситуацій міжособистісної взаємодії

№	Назва фактора	Відсоток сумарної дисперсії	Наявність полюсів, рівень їх значущості	Кількість показників, що увійшли до складу
Фактори оцінки ситуацій навчальної діяльності				
1.	Екстремальність	48,4%	Екстремально-травмуючий (0,96)	23
			Безпечно-розслаблюючий (0,85)	7
2.	Структурованість	20,7%	Відсутність структури та меж (0,9)	7
			Наявність структури та меж (0,65)	2
3.	Активність	6,75%	-	1
4.	Активна взаємодія	6,67%	-	2
5.	Стереотипність	5,17%	-	1
Фактори оцінки екстремальних ситуацій міжособистісної взаємодії				
1.	Екстремальність	24,4%	Руйнування відносин з партнером (0,71)	10
			Формування відносин (0,61)	3
2.	Відповідальність суб'єкта за свої дії	17,1%	Незначуща за наслідками для суб'єкта (0,9)	5
			Важлива та принципова для суб'єкта (0,65)	2
3.	Визначеність позицій учасників	15,8%	Чітко визначені позиції (0,5)	1
			Невизначеність позицій (0,77)	3
4.	Формат ситуації	11,8%	-	2
5.	Пасивність суб'єкта	11,8%	Пасивність суб'єкта, що руйнує відносини (0,69)	3
			Активність, формуюча відносини (0,45)	1
6.	Об'єктивний характер ситуації	11,6%	Об'єктивно-пасивна ситуація (0,72)	3
			Суб'єктивно-активна ситуація (0,75)	2
7.	Планування ситуації	7,5%	-	2

Важливою характеристикою когнітивної структури (зокрема семантичного простору) є показник рівня її когнітивної складності. Нагадаємо, що показник когнітивної складності, введений Дж. Келлі, є комплексним, він відображає дві важливі характеристики: рівень когнітивної диференційованості репрезентацій та міру їх інтегрованості. На думку Дж. Келлі, когнітивна структура має більш високий рівень складності, якщо вона є достатньо розвиненою, тобто має велику кількість незалежних елементів (конструктів, факторів) у своєму складі, та дані компоненти є пов'язаними між собою системою взаємозв'язків, кількість та сила яких відображає рівень інтеграції структури. Таким чином,

при порівнянні двох структур ми повинні виявити показники, які б відображали і рівень диференціації, і рівень інтеграції когнітивних структур.

Для визначення рівня диференційованості семантичного простору ми використали два основних показники:

- кількості незалежних значущих факторів (конструктів), визначених за критерієм Хамфрі;
- кількість незалежних полюсів факторів, визначених за критерієм Хамфрі.

Як бачимо, структура семантичного простору оцінки екстремальних ситуацій є більш диференційованою, оскільки були визначені 7 незалежних факторів оцінки, 5 з яких мають в своєму складі два протилежні за змістом, але достатньо незалежні полюси, кожен з яких можна розглядати як незалежний аспект оцінювання. Таким чином, ми можемо констатувати, що, сприймаючи екстремальну за характером ситуацію міжособистісної взаємодії, суб'єкти виокремлюють 12 різних аспектів оцінювання (у порівнянні – 7 аспектів при сприйнятті типових ситуацій), які дозволяють зібрати максимальну за об'ємом інформацію про ситуацію, відображаючи різні її характеристики. На основі аналізу такої кількості інформації суб'єкти вибудовують певну стратегію поведінки та обирають відповідні засоби взаємодії з партнером. Це підтверджує наше припущення, що чим складнішою виявляється ситуація взаємодії, тим більш складною за організацією є когнітивна структура, що відповідає за отримання інформації, її оцінку та аналіз.

Потребує пояснення той факт, що часто екстремальні ситуації вимагають від суб'єктів швидкого реагування на небезпеку, і в такому разі більш ефективними будуть ті індивіди, які мають когнітивну структуру, до складу якої входить невелика кількість факторів, що відображають найбільш значущі аспекти ситуації. Лише така структура дозволить приймати ефективні та швидкі рішення на основі аналізу актуальної інформації. Доречним буде провести порівняльний аналіз сприйняття різних видів екстремальних ситуацій: і таких, що вимагають швидкого прийняття рішення з метою відновлення своєї

працездатності, і таких, що потребують мобілізації зусиль при несподіваному розвитку подій (такі ситуації і досліджувалися в нашій роботі), і таких, що мають високий ступінь невизначеності та ризику для життя та безпеки людини. Семантичні простори різних видів ситуацій можуть мати різні структури, відрізнятися за кількісними та якісними показниками.

Якісний аналіз визначених факторів дозволяє стверджувати, що існує певна подібність структур за складом факторів. Так для двох типів ситуацій важливим є відображення рівня екстремальності (небезпеки, ризику), ступеня активності суб'єкта як учасника взаємодії, структури самої ситуації. Але є і певні розбіжності: якщо для відображення типових ситуацій більш важливим є аспект наявності чітких меж, правил взаємодії учасників, то для екстремальних ситуацій більш значущим є аспект визначеності позицій учасників, характеру співвіднесення цих позицій (рівність, домінування та ін.) та формат взаємодії (діловий, ігровий, неофіційний). При оцінці типових ситуацій важливим також є відображення характеру взаємодії, ступеня її активності, та рівня стереотипності самої ситуації, наскільки вона часто зустрічалась в досвіді суб'єкта, наскільки автоматизовані форми поведіння в ній.

При сприйнятті екстремальних ситуацій взаємодії важливими аспектами є готовність суб'єкта брати на себе відповідальність за розвиток подій; міра об'єктивності ситуації, тобто наскільки поведінка в ній залежить від загальноприйнятих норм, правил, форм поведіння, ніж від суб'єктивних уподобань; ступінь попередньої спланованості ситуації (міра підготовленості суб'єкта до соціального контакту з іншою особою).

Розглянемо міру інтегрованості двох когнітивних структур. Кількісні показники, що відображають рівень диференційованості та інтегрованості двох семантичних просторів, наведені в таблиці 2.

Серед показників інтегрованості елементів когнітивної структури ми враховуємо:

- відсоток сумарної дисперсії головного фактора;

- кількість змінних, що увійшли до складу головного фактора;
- коефіцієнт Банністера, розрахований для головного фактора структури.

Процедура визначення міри інтегрованості структури є недостатньо відпрацьованою, в ході аналізу більшість дослідників орієнтується на якісні показники, ніж на кількісні. Так когнітивна структура типових ситуацій, пов'язаних з навчальним процесом студентів, має більш високий рівень інтеграції, про що свідчить і більший відсоток сумарної дисперсії головного за змістом фактора, і коефіцієнт Банністера, розрахований на матриці факторних навантажень. Але дані показники більше говорять про монолітність, глобальний характер поєднання елементів, ніж про високий рівень їх інтегрованості. Той факт, що фактор «Екстремальність» в семантичному просторі типових ситуацій пояснює приблизно половину усіх індивідуальних розбіжностей (48,4% сумарної дисперсії), що його склад вміщує більше половини усіх показників, за якими відбувалося оцінювання ситуацій (30 з 55 запропонованих шкал), свідчить про недостатній рівень артикульованості даної змістовної галузі, про нерозвиненість ознак та критеріїв, за якими відбувається оцінювання, категоризація, сприйняття ситуацій.

Таблиця 2.

Кількісні показники когнітивної складності двох семантичних просторів

Семантичний простір	Кількість факторів	Кількість полюсів	% сумарної дисперсії головного фактора	Кількість змінних в складі головного фактора	Коефіцієнт Банністера головного фактора
Ситуації, пов'язані з навчальною діяльністю	5	7	48,4	30	287,9
Екстремальні ситуації взаємодії	7	12	24,4	13	161,4

Розробник методики «Репертуарних решіток» Ф. Франселла запропонувала розглядати інтеграцію та артикульованість як два незалежні показники. Артикульовані конструкти (фактори) – «це конструкти, які поєднані, вони забезпечують організацію підсистем в єдине ціле утворення» [5]. З поняттям

«артикульованість» пов'язані уявлення про монолітні та фрагментарні системи конструктів.

В. І. Похилько запропонував розглядати інтеграцію як поєднання двох процесів: «прогресивну ієрархізацію конструктів чи підсистем та формування зв'язків між окремими підсистемами (артикуляція)» [4]. Також була висловлена пропозиція враховувати як два окремих незалежних аспектів аналізу ієрархії конструктів - показник особистісної значущості та ступінь спільності (глобалізації). Слід проаналізувати вже існуючі засоби визначення рівня інтеграції та диференціації когнітивних структур та сформувані чіткий алгоритм розрахунку визначених показників, що дозволить порівнювати семантичні простори за більш однозначними для інтерпретування показниками.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Як за показником розмірності когнітивного простору, який враховує лише кількість незалежних значущих факторів, так і за показником, що враховує біполярність визначених факторів, ми маємо більш високий рівень когнітивної складності семантичного простору, що відображає фактори сприйняття та оцінювання екстремальних ситуацій. Семантичний простір, змодельований при оцінці типових ситуацій, пов'язаних з навчальним процесом студентів, відрізняється не тільки меншою диференціацією, але і більш глобальним рівнем артикульованості, тобто поєднанням різних аспектів оцінювання в єдиний конструкт (фактор). Наявність такого глобального фактора і не дозволяє здійснювати більш диференційоване оцінювання подій.

Потребують подальшої розробки процедури визначення рівня диференціації та інтеграції елементів когнітивних структур особистості. Також в наступних дослідженнях ми здійснимо порівняння різних типів ситуацій. Ми вважаємо доречним поділяти ситуації за різними сферами життєдіяльності (професійна діяльність, міжособистісні відносини та ін.) та за їх характером (проблемні, типові, екстремальні, ситуацій емоційної напруги тощо). Побудова багатоконпонентної та ієрархічної класифікації ситуацій певної сфери

життєдіяльності дозволить уточнити критерії індивідуального класифікування подій, визначити подібності та розбіжності в сприйнятті різних за характером ситуацій.

Література

1. Гришина Н. В. Психология социальных ситуаций [Электронный ресурс] / Н. В. Гришина // Вопросы психологии. - 1997. - № 1. – С. 121-132. – Режим доступа: http://elib.org.ua/psychology/ua_show_archives.php?subaction=showfull&id=1107508630&archive=1120045935&start_from=&ucat=27&
2. Мокшанцев Р. Социальная психология. Учебное пособие для ВУЗов [Текст] / Р. Мокшанцев, А. Мокшанцева. – Новосибирск: Сибирское соглашение, Инфра-М, 2001. – 408 с.
3. Петренко В. Ф. Психосемантика сознания / В. Ф. Петренко. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1988. – 208 с.
4. Похилько В. И. Техника репертуарных решеток в экспериментальной психологии личности [Электронный ресурс] / В. И. Похилько, Е. О. Федотова // Вопросы психологии. - 1984. - № 3. – С. 151-157. – Режим доступа: <http://psyfactor.org/lib/reper.htm>
5. Франселла Ф. Руководство по репертуарным личностным методикам [Электронный ресурс] / Ф. Франселла. - Режим доступа: <http://www.psychology.i-bunin.net/view/11562/3>
6. Хекхаузен Х. [Личностные и ситуативные подходы к объяснению поведения] / Х. Хекхаузен // Психология социальных ситуаций. – СПб.: Питер, 2001. – С. 54-91.